

Василь Гаранджа

ОТЕЦЬ МИКОЛА ХМІЛЬОВСЬКИЙ – ДУШПАСТИР «КАТАКОМБНОЇ» ЦЕРКВИ: НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ*

У статті досліджено діяльність священника Миколи Хмільовського – однієї з чільних постатей Греко-Католицької Церкви у підпіллі після її офіційної ліквідації в СРСР. Автор розкриває погляди о. Хмільовського, аналізує його діяльність, спрямовану на збереження Церкви, а також зв'язки з українським націоналістичним підпіллям, зокрема з метою донесення через кордон, до Святого престолу, правдивої інформації про переслідування греко-католиків. На основі кримінальної справи Міністерства державної безпеки УРСР розглянуто причини і сумь звинувачень душпастиря радянською владою.

Ключові слова: ГКЦ, підпільна Церква, тоталітаризм.

Після свого другого приходу в Галичину у 1944 р. радянська влада відновила боротьбу з Греко-Католицькою Церквою. До смерті митрополита Андрія Шептицького 1 листопада 1944 р. більшовики не виявляли цієї ворожості відкрито, та вже з початком 1945 р. взялися до відвертого переслідування.

Після арешту 11 квітня 1945 р. єпископів УГКЦ в катедральному храмі св. Юрія у Львові відбулося засідання митрополичої капітули. Для управління Львівською архієпархією обрали голову капітули (капітулярного вікарія) – о. Омеляна Горчинського – та трьох його заступників¹: о. Івана Чорняка – ректора Львівської духовної семінарії; о. Володимира Фіголя та о. Миколу

* В основу цієї публікації лягла магістерська робота, підготована на кафедрі церковної історії УКУ в 2015 р. Науковий керівник – Олег Беген.

¹ Отець Климентій Шептицький на допиті одним із заступників Горчинського замість о. Івана Чорняка назвав о. Андріана Зафійовського [в протоколі допиту подано «Софиевский»] // Архів Управління СБУ Львівської області (далі – АУСБУ ЛО), ф. 60 («припинений»), спр. П-35073 на Хмільовського М. та ін., т. 4, арк. 162.

Хмільовського². Спершу керівну посаду запропонували о. Климентію Шептицькому, брату покійного митрополита й архимандриту студитів, але він відмовився, покликавшись на те, що мусить виконувати перш за все обов'язки архимандрита³. Отець Микола Хмільовський на цьому засіданні не був присутній, оскільки в цей час перебував у лікарні. Про обрання Хмільовського заступником капітулярного вікарія його повідомив згодом канцлер митрополичої консисторії⁴ о. Микола Галаянт⁵.

Капітулярного вікарія о. Горчинського комуністи заарештували через тиждень після засідання капітули⁶, о. Чорняка – 25 липня 1945 р.⁷, а о. Фіголя – у жовтні 1945 р.⁸ На волі залишився лише о. Микола Хмільовський. Відповідно, він мав обов'язок прийняти посаду капітулярного вікарія Львівської архієпархії, тобто фак-

² АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 29.

³ Світлана Гуркіна. Архимандрит Климентій Шептицький: маловивчені сторінки життя 1944–1947 рр. // *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Національна Академія Наук України*, вип. 14. Київ 2011, с. 207.

⁴ Консисторія – колегіальний допоміжний орган при єпископі, що виконував різні адміністративні функції (напр., пошук священників на вакантні парафіяльні уряди). Капітула – колегіальний орган, основною функцією якого була допомога єпископові в управлінні єпархією та участь в урочистих релігійних церемоніях. Члени капітули, напр., мали вирішальний голос при призначенні для єпархії єпископа-помічника, призначенні просинодальних екзаменаторів, вирішенні майнових справ чи призначенні генерального вікарія. Члени капітули – крилошани. Капітула складалася з трьох категорій крилошан – прелати [достоїники] (архипресвітер, архидиякон, кустош та схоластик), соборні та почесні (почесний титул, без прав і обов'язків) крилошани. Крилошани здебільшого займали водночас і посади дійсних радників та референтів консисторії. Ще одним допоміжним органом для управління єпархією був церковний суд в подружніх та дисциплінарних справах. Див.: Ігор Пилипів. Організаційна структура Греко-Католицької Церкви в Другій Речі Посполитій // *Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*, вип. 28. Одеса 2013, с. 92–93.

⁵ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 182.

⁶ Богдан Боцюрків. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)* / перекл. з англ. Наталія Кочан, ред. Олег Турій. Львів 2005, с. 101.

⁷ Роман Гаранджа. Отець д-р Іван Чорняк, священник підпільної ГКЦ – крізь призму боротьби проти комуністичного режиму // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 40. Запоріжжя 2014.

⁸ АУСБУ, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 209.

тично взяти відповідальність за архиепархію в цей дуже складний час.

Від 1931 р. о. Хмільовський виконував обов'язки пароха на парафії в с. Мшана Городоцького деканату Львівської архиепархії та на дочірній парафії в с. Суховоля⁹. У 1941 р. митрополит Шептицький призначив о. Хмільовського членом капітули¹⁰ і каноніком. Сам отець-канонік причиною свого призначення назвав багаторічну «активну уніатську [цей термін, швидше всього, належить слідчому] діяльність»¹¹. Окрім цього, священник був суддею та соборним іспитователем (екзаменатором) митрополичого церковного суду другої інстанції – апеляційного суду¹². Ці обов'язки та місце радника митрополичої консисторії він отримав ще в 1933 р.¹³

Отже, саме ця людина очолила Львівську архиепархію. Постає питання: чи мав право о. Хмільовський як капітулярний вікарій управляти єпархією? Галицька греко-католицька церковна провінція (Галицька греко-католицька митрополія) в той час керувалася збірником канонів Римо-Католицької Церкви – Кодексом Канонічного Права (далі – ККП), виданим у 1917 р. Римським папою Бенедиктом XV. Згідно з § 1 канону 429 цього кодексу, якщо єпископський престол є «перешкодженим»¹⁴ через ув'язнення, полон, вигнання або неспроможність єпископа виконувати своє служіння навіть листовно, то управління єпархією переходить до генерального вікарія¹⁵ або іншої людини, делегованої для цього єпископом¹⁶.

⁹ *Шематизм духовенства Львівської архиепархії за 1935–1936 рр.* Львів 1935, с. 99.

¹⁰ Отець належав до другої категорії крилошан – «соборні крилошани» (див.: *Спис духовенства Львівської архиепархії.* Львів 1944, с. 8).

¹¹ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 93.

¹² *Спис духовенства Львівської архиепархії*, с. 10.

¹³ Мар'ян Сліпак. Микола Хмільовський – видатний діяч УГКЦ і Воюючої України // *Український визвольний рух: Наук. збірник*, ч. 5. Львів 2005, с. 179.

¹⁴ Це означає, що єпископ не може виконувати управління єпархією.

¹⁵ Генеральний вікарій – особа, призначена єпископом для допомоги йому в управлінні єпархією (кан. 366 § 1). Див.: *The 1917 or Pio-Benedictine Code of Canon Law: in English Translation with Extensive Scholarly Apparatus.* San Francisco 2001, с. 145.

¹⁶ Там само, с. 167.

Подібна практика вже була в Галицькій митрополії. Наприклад, у 1914–1917 рр., коли російська царська влада вивезла митрополита Шептицького за межі Галичини, управління Львівською архієпархією здійснював генеральний вікарій о. Андрій Білецький¹⁷.

Та ситуація після повернення радянської влади в Галичину була складнішою, ніж у 1914–1917 рр. Із 1928 р. обов'язки генерального вікарія у Львівській архієпархії виконував єпископ Микита Будка¹⁸. Зі смертю митрополита Шептицького, за канонічним правом, єпископ Будка втратив цю посаду¹⁹.

Можна припустити, що митрополит Йосип Сліпий не встиг призначити нікого на посаду генерального вікарія або про це не було відомо, тому, згідно з діючим канонічним правом, члени капітули зібралися на засідання і вибрали капітулярного вікарія. Зокрема, в § 3 кан. 429 ККП йдеться, що коли немає генерального вікарія (чи іншої призначеної людини) або він перешкоджений у виконанні своїх обов'язків, то капітула катедрі повинна вибрати капітулярного вікарія. Він отримує всю єпископську владу в єпархії, окрім того, що заборонено силою самого права або природою суб'єкта за кан. 435 § 1²⁰.

Дещо прояснити ситуацію можуть «Спомини» Йосипа Сліпого²¹. Складно уявити, що митрополит не розумів небезпеки си-

¹⁷ Ігор Пилипів. Розвиток адміністративно-територіальної структури Галицької греко-католицької митрополії (1918–1939 рр.) // *Вісник Прикарпатського університету. Історія* 18 (2010).

¹⁸ Богдан Головин. *Мученики та ісповідники Української Церкви ХХ століття*. Тернопіль 2000, с. 80.

¹⁹ Юрисдикція генерального вікарія завершується внаслідок настання вакантності єпископського престолу (смерті єпископа, зречення, перенесення його в іншу єпархію або позбавлення посади – кан. 430 § 1) або внаслідок зречення генерального вікарія посади чи позбавлення його цієї посади (кан. 371). Див.: *The 1917 or Pio-Benedictine Code of Canon Law*, с. 147, 167.

²⁰ Напр., священник, який є капітулярним вікарієм, не може уділяти рукоположення, оскільки це зарезервовано лише за єпископом. Див.: *The 1917 or Pio-Benedictine Code of Canon Law*, с. 167, 169.

²¹ Йосиф Сліпий почав диктувати спомини своєму секретареві о. Івану Хомі майже одразу після приїзду із заслання до Риму в 1963 р., але спершу заборонив їх видавати. Згодом, через різні обставини, їх довго не вдавалося упорядкувати і систематизувати. Спогади зберігалися в Римі, у патріаршому архіві, й були доступні обмеженому колу дослідників. Врешті спомини вийшли друком

туації, в якій була Церква, тому він мусив передбачити когось, хто б управляв Львівською архієпархією у випадку його арешту. Справді, у спогадах він пише, що майже перед арештом запросив до себе чотирьох людей: єпископів Будку і Чарнецького, протоігумена редемптористів о. Йосифа де Вохта та о. Климента Шептицького, і призначив їх адміністраторами²² Львівської архієпархії. Отець де Вохт, як зазначає автор, здивувався цьому призначенню, оскільки не бачив якоїсь небезпеки з боку радянської влади²³. Очевидно, що коли б про призначення адміністраторів знали члени капітули, то у них не було б потреби вибирати капітулярного вікарія.

Перші два адміністратори – Микита Будка та Миколай Чарнецький – були заарештовані разом з іншими греко-католицькими єрархами в квітні 1945 р.²⁴ На свободі залишилося ще двоє адміністраторів, але до кінця не зрозуміло, чому вони не повідомили про своє призначення інших священників. Можливо, вони не сприйняли серйозно слова митрополита про призначення їх адміністраторами або вважали, що не зможуть управляти єпархією в час переслідувань.

Отже, через те, що ніхто з духовенства не повідомив членам капітули про існування законно призначеного митрополитом керівництва архієпархії, вибір капітули був законним. До виконання цього служіння о. Хмільовський приступив у жовтні 1945 р.²⁵ Він

в 2014 році. Див.: Йосиф Сліпий. *Спомини* / ред. Іван Дацько, Марія Горяча. Львів – Рим 2014.

²² Для митрополита Йосипа Сліпого, очевидно, не було чіткої різниці між поняттям *адміністратор єпархії* та *генеральний вікарій*. Найважливішим для нього було те, щоб, у випадку його арешту, залишилися люди, які б взяли на себе управління єпархією. На очній ставці з о. Іваном Зятником він стверджував, що у 1945 р. призначив генеральним вікарієм Йосифа де Вохта. Див.: АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 5, арк. 99.

²³ Сліпий. *Спомини*, с. 156.

²⁴ Див.: Витяг із спецповідомлення наркома держбезпеки УРСР С. Савченка до НКДБ СРСР про результати операції проти греко-католицького духовенства. 15 квітня 1945 р. / Володимир Сергійчук. *Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*. Київ 2001, с. 533.

²⁵ На запрошення о. Степана Рудя о. Хмільовський приїхав до Львова. Отець Рудь розповів йому про арешт капітулярного вікарія о. Володимира Фіголя. Того ж дня о. Хмільовський у присутності священників Степана Рудя та Омеляна Гадзевича в катедральному храмі св. Юрія склав визнання віри

виконував свої обов'язки, незважаючи на те, що з березня 1946 р. Греко-Католицька Церква, з точки зору радянської влади, була офіційно ліквідована, а ті, що її підтримували, порушували закон.

У липні 1949 р. до о. Хмільовського в с. Мшана приїхав о. Іван Зятик – ігумен монастиря редемптористів у с. Унів. Він сказав, що о. де Вохт перед виїздом до Бельгії передав йому владу генерального вікарія. Йосиф де Вохт, за свідченнями о. Зятика, розповів йому, що отримав лист від митрополита Сліпого. Останній, за словами о. де Вохта, передав йому владу митрополита в управлінні Греко-Католицькою Церквою²⁶ та право, у випадку потреби, перекласти виконання цих обов'язків на іншу особу. Однак про отримання прав генерального вікарія о. де Вохт не повідомив о. Хмільовського²⁷.

Після того, як о. Зятик дав о. Хмільовському лист Йосипа Сліпого для ознайомлення, той склав з себе повноваження капітулярного вікарія²⁸. У жовтні 1949 р. митрополит надіслав о. Зятику лист, що, зокрема, містив фразу «даю тобі те, що маю». Отець Зятик потрактував це як підтвердження прав генерального вікарія²⁹. На слідстві митрополит Сліпий заперечував, що він листовно підтверджував призначення генерального вікарія – і о. де Вохта в 1947 р., і о. Зятика в 1949 р.³⁰ Однак він визнав це у «Споминах»³¹.

Ці всі юридичні моменти, насправді, не є найважливішими при розгляді ситуації, в якій опинилася ГКЦ після 1944 р. Генеральний вікарій, адміністратор епархії чи капітулярний вікарій – прийняття будь-якої з цих посад не було пов'язане з почесними чи привілеями, а «дарувало» власникові титулу, раніше чи пізніше, зустріч з радянськими спецслужбами й ув'язнення. Особи, котрі свідомо взяли відповідальність за Церкву в той час,

та присягу на вірність Католицькій Церкві. Див.: АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 209.

²⁶ Тобто владу генерального вікарія.

²⁷ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 3, арк. 179–181.

²⁸ Там само, т. 2, арк. 99.

²⁹ АУСБУ ЛО, т. 5, арк. 97.

³⁰ Там само, с. 99.

³¹ Сліпий. *Спомини*, с. 480.

були, безперечно, мужніми людьми, які робили це заради Христа і свого народу.

Ставши у жовтні 1945 р. капітулярним вікарієм, о. Микола Хмільовський заради конспірації³² призначив о. Степана Рудя своєю довіреною особою, доручивши йому вирішувати від імені капітулярного вікарія всі питання щодо керівництва ГКЦ. Отець Рудь мав помічника – о. Зафійовського. Сам о. Хмільовський почав виконувати обов'язки капітулярного вікарія після арешту обох помічників у 1946 р.³³

Відколи радянська влада почала переслідування ГКЦ, о. Хмільовський як капітулярний вікарій вважав основним своїм завданням збереження Церкви. Отець-канонік говорив про це так: «Будучи переконаним греко-католиком, я прагнув того, щоби якось зупинити розпад Уніатської Церкви та зберегти кадри уніатських священників»³⁴. Миколай Хмільовський вважав, що доля ГКЦ в Україні залежить від самих священників: якщо всі перейдуть в РПЦ, то Церква перестане існувати, а якщо багато священників відмовляться «воз'єднуватися», то радянський уряд буде змушений дозволити Церкві існувати³⁵.

У 1945–1949 рр. о. Хмільовський проводив зустрічі з багатьма греко-католицькими священниками, що перейшли в РПЦ, переконував їх, щоб вони не зраджували присягу, яку склали на вірність папі римському, оскільки порушення присяги є великим гріхом. Водночас він приймав від багатьох священників визнання віри і присягу про повернення у Греко-Католицьку Церкву, наприклад в оо. Гаєвського, Дороша, Шуста³⁶. Капітулярний вікарій намагався вплинути на позицію священників і через листування. Так, у листі до о. Теодора Петрини о. Хмільовський писав:

³² Щоб радянська влада не дізналася, хто є капітулярним вікарієм і не заарештувала останнього голову капітули.

³³ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 230–232.

³⁴ Вочевидь, і тут термін «уніатської» – перекинування з «унійної» або пряма вставка слідчого НКВС. Див.: АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 75.

³⁵ Там само, спр. П-26995, т. 1, арк. 243.

³⁶ Там само, спр. П-35073, т. 2, арк. 97.

«Отче, в той час, коли завірюха повстала, вникайте більше в науку духовну, аби Вас минула та біда, бо інакше пропадете»³⁷.

Отець Хмільовський був авторитетом для багатьох священиків. Відомо, наприклад, що о. Роман Лиско, який відмовився перейти в РПЦ і підпільно служив на різних парафіях, часто приїжджав до капітулярного вікарія за порадою³⁸.

Микола Хмільовський проводив зі священиками зустрічі-наради, на яких вони разом намагалися вирішувати актуальні питання церковного життя. На одній із зустрічей в липні 1949 р. о. Хмільовський з оо. Зятиком та Мисаком обговорювали питання про те, що робити зі священиками, які вирішили повернутися в ГКЦ. Отець Зятик вважав, що достатньо лише повідомити про це православного єпископа, а вірним не говорити. Натомість о. Хмільовський наполягав, щоб священик відкрито визнав перед парафіянами, що помилився, перейшовши в РПЦ. Більше того, він вважав, що священик, який повернувся, повинен бути готовим перенести всі труднощі, пов'язані з унійною діяльністю, навіть ув'язнення³⁹.

Отець Хмільовський намагався стримувати перехід греко-католиків в РПЦ не лише працюючи з греко-католицькими священиками, але й іншими способами. Улітку 1947 р. він написав листівку «Кілька думок під розвагу людям доброї волі»⁴⁰, в якій засудив погляди о. Гавриїла Костельника стосовно переходу греко-католиків в РПЦ, звинуватив його в зраді Греко-Католицької Церкви і закликав священиків не приймати православ'я. Написане передав членам національного підпільного руху, які її надрукували щонайпізніше в липні 1948 р. і поширили між греко-католицьким духовенством⁴¹.

³⁷ Інтерв'ю з о. Михайлом Терличком, 23.IX.1997, с. Мшана Городоцького р-ну Львівської обл. Інтерв'юер: Наталя Дмитришин // Архів Інституту історії Церкви УКУ (далі – АПЦ), П-1-1-154.3, с. 16.

³⁸ Лідія Купчик. *Роман Лиско. Блаженний слуга Бога та вірний син України*. Львів 2009, с. 37.

³⁹ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 97.

⁴⁰ Там само, т. 1, арк. 154.

⁴¹ Згодом слідчі МДБ, допитуючи о. Хмільовського, пов'язали написану ним брошуру з вбивством о. Костельника 20 вересня 1948 р. Микола Хмільовський заперечив будь-який зв'язок між написанням листівки та цим вбивством. Див.: АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 59–61.

Після арешту єрархії трьох єпархій Галицької церковної провінції і до кінця 1947 р. ще виконував своє єпископське служіння глава Мукачівської греко-католицької єпархії⁴² Теодор Ромжа⁴³. Оскільки о. Хмільовський як капітулярний вікарій з кінця 1945 р. ніс відповідальність за доручену йому єпархію, то можна висунути гіпотезу, що він розглядав, серед інших можливих варіантів, і єп. Ромжу як потенційного духовного опікуна Львівської архієпархії. Під час допитів радянськими слідчими о. Хмільовський заперечив свій зв'язок з Ромжею. Слідчі, однак, навели свідчення о. Йосипа Кладочного, отримані під час допиту 19 листопада 1947 р., на якому він нібито стверджував, що Хмільовський особисто висловив потребу підпорядкувати владиці Ромжі ту частину греко-католицького духовенства, що відмовилася визнати Львівський собор 1946 р.⁴⁴

Цілковито спростувати або підтвердити цей факт немає можливості. Припущення, однак, виглядає досить реальним і має право на існування. Та хоч там як, вбивство мукачівського єпарха радянськими спецслужбами 1 листопада 1947 р. перекреслило

⁴² Мукачівську греко-католицьку єпархію канонічно заснував як самостійну єпархію в єдності з Римською Церквою папа Климент XIV у 1771 р. Тривалий час вона перебувала у підпорядкуванні естергомських римо-католицьких архієпископів. У 1937 р. Святий престол вивів єпархію з цієї залежності; вона отримала статус *sui iuris*. Після окупації Закарпаття Угорщиною у 1939 р. єпархію знову підпорядкували архієпископу Естергому – див.: Атанасій Пекар, ЧСВВ. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, т. 1: *Єрархічне оформлення*. Рим 1967, с. 70, 98.

⁴³ Теодор Ромжа – єпарх Мукачівської греко-католицької єпархії з 1944 р. Після приходу більшовиків і початку дій радянської влади, спрямованих на ліквідацію ГКЦ, відмовився переходити на православ'я і робив усе, щоб зберегти Церкву. 27 жовтня 1947 р., коли владику повертався бричкою до Мукачева з пастирського візиту в с. Лавки, на нього наїхав автомобіль з міліцією і солдатами. Теодора Ромжу сильно побили. Його відвезли до лікарні в Мукачеві, де ним опікувалися сестри-монахині. Але 29 жовтня черниці забрали, а до владики призначили нову медсестру. Після ін'єкції, яку вона зробила, єпарх помер в ніч з 31 жовтня на 1 листопада. Лікарська комісія з Києва ствердила, що єпископ помер від серцевого нападу. Та поширились чутки, що Теодора Ромжу отруїли. Це, зрештою, підтвердив у своїх спогадах агент радянських спецслужб Павло Судоплатов. Див.: Пекар. *Нариси*, т. 1, с. 167; Павел Судоплатов. *Спецоперації: Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*. Москва 1999, с. 413–414.

⁴⁴ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 267.

ймовірність такого розвитку подій і змусило греко-католицьке духовенство, зокрема о. Хмільовського, шукати альтернативні можливості порятунку ГКЦ.

Оскільки державний кордон був закритий, капітулярний вікарій через зв'язки українського підпілля дізнавався про діяльність за кордоном вищих духовних навчальних закладів (семінарій та академій), які готували українських греко-католицьких священиків. Йому повідомили про те, що в Римі продовжує діяти Духовна колегія св. Йосафата⁴⁵, а в Голландії існує греко-католицька духовна академія⁴⁶, в якій навчалося в той час близько 150 українців, а матеріально підтримував її кардинал Ежен Тіссеран⁴⁷.

Хмільовський, безперечно, розумів свою відповідальність за Церкву. Тому, мабуть, розглядав різні можливості розвитку релігійної ситуації. Наявність за кордоном навчальних закладів, у яких готували священиків для УГКЦ, давала ГКЦ додаткові можливості для тривалого нелегального служіння. Окрім цього, о. Хмільовський, отримавши цю інформацію, був певний, що ГКЦ навіть за найгірших переслідувань не перестане існувати, а розвиватиметься за межами Радянського Союзу.

За час своєї діяльності як капітулярного вікарія Львівської архієпархії о. Микола Хмільовський декілька разів надсилав до Ватикану звіти⁴⁸ про діяльність ГКЦ в Західній Україні. Безпосереднім поштовою для надання одного з таких звітів стала де-

⁴⁵ Українська папська колегія св. Йосафата (Українська папська Велика Семінарія св. Йосафата в Римі) – вищий духовний навчальний заклад для українських греко-католиків; заснований в 1897 р. папою Львом XIII. Про неї див.: Софрон Мудрий. *Нарис історії української папської колегії св. Йосафата в Римі*. Рим 1984.

⁴⁶ Після Другої світової війни велика частина українців опинилася у діаспорі. Багато емігрантів було в Західній Європі. У 1946 р. в м. Гіршберг у Баварії організовано українську греко-католицьку духовну семінарію. У квітні 1948 р. її осередок перенесли в Голландію у м. Кулемборг – див.: інтерв'ю з отцем доктором Богданом Прахом. Діяльність УГКЦ в часи підпілля у діаспорі // *Пізнай Правду (католицький часопис)* 3 (2009) 6.

⁴⁷ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 75–76.

⁴⁸ Детальніше про зв'язок між переслідуваною ГКЦ і Ватиканом див.: Світлана Гуркіна. Українська Греко-Католицька Церква і Ватикан: спроби контактів у 1944–1949 рр. // *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 22. Ужгород 2009, с. 73–90.

портація за межі СРСР о. де Вохта у грудні 1948 р. Священик виїхав до Риму, де зустрівся з папою Пієм XII. На зустрічі о. де Вохт представив становище українських греко-католиків. Як передали о. Хмільовському, о. де Вохт подав інформацію папі досить суб'єктивно. Він розповів, що священники і вірні під час ліквідації ГКЦ не захищали своєї віри, а єдина ідея, яка їх цікавила, – фанатичний націоналізм⁴⁹.

Реакцією о. Хмільовського на подану о. де Вохтом інформацію став лист, написаний ним у травні 1949 р. і відправлений поштою націоналістичного підпілля в Рим на ім'я єпископа Івана Бучка. В цьому повідомленні капітулярний вікарій розкритикував о. де Вохта. Зокрема, він зазначив, що о. де Вохт, як іноземець, зовсім не знає українців та греко-католицьких священників; що, отримавши права генерального вікарія, нікому з представників духовенства про це не повідомив і не зробив нічого для управління ГКЦ. Разом з цим о. Хмільовський подав звіт про реальний стан Церкви в Галичині: арешт єпископів та великої частини духовенства тощо⁵⁰.

На допиті в МДБ о. Йосафат Федорик зізнався, що особисто брав участь у зборі інформації для звіту о. Хмільовського про діяльність на Західній Україні священників-василіян. А єромонах-редемпторист Григорій Мисак повідомив про діяльність редемптористів. Капітулярний вікарій потребував насамперед інформації про кількість священників, що перейшли в РПЦ, та тих, що відмовилися. Він також збирав дані про кількість духовенства, репресованого радянською владою; про чисельність священників, які перейшли на нелегальне становище тощо. В такий спосіб о. Хмільовський отримував інформацію для своїх звітів⁵¹.

Раніше, у 1946 р., о. Хмільовському вдалося передати через одного з поляків, яких переселяли зі Львова до Польщі, лист генеральному секретарю Василіянського чину в Римі о. Йосифу Заячківському. У цьому листі о. Хмільовський, згідно з канонами⁵²,

⁴⁹ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 79.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, спр. П-26995 на Федорика Й. та ін., т. 1, арк. 179–181.

⁵² § 4 кан. 429. Див.: *The 1917 or Pio-Benedictine Code of Canon Law*, с. 167.

просив повідомити папу про виконання ним обов'язків капітулярного вікарія Львівської архієпархії⁵³.

Виконуючи обов'язки капітулярного вікарія, о. Хмільовський не занедбував і духовних потреб вірних своєї парафії. Він продовжував служити в церкві с. Мшана до липня 1947 р., доки влада не заборонила цього. Після закриття храму до дня арешту священник служив Літургії та здійснював треби: охрестив приблизно 80 дітей, звінчав вісім пар у 1948–1949 рр., сповідав тощо. Це все він виконував у домі в Мшані⁵⁴, в якому проживав⁵⁵.

У лютому 1947 р. у Мшану приїхав о. Яків Білоскурський, який перед тим служив у с. Товстолуг Тернопільської області. Після заборони служити на своїй парафії цей священник з сім'єю, в якій було п'ятеро дітей, оселився в Мшані, де жила сестра його дружини. Тут він від березня до закриття храму в червні 1947 р. служив разом з о. Хмільовським, далі – у приватних будинках⁵⁶.

Логічно можна припустити, що о. Хмільовський робив спроби зв'язатися зі своїми єпископами, хоча на допитах категорично заперечував це⁵⁷. Проте митрополит Сліпий у «Споминах» стверджує інше:

Він [Хмільовський], здається, один, що не стратив був голови і навіть *в листах до мене* висказував найвлучніші думки про положення нашої Церкви і народу. Він дуже співчував зі мною, передусім, що я був дуже вбого вбраний, по-лягерному⁵⁸.

Отець Хмільовський змушений був керувати архієпархією приблизно 3,5 роки. Це дуже короткий час, якщо порівняти з діяльністю у Львівській архієпархії митрополита Андрея Шептицького, що виконував служіння майже 44 роки. Але потрібно врахувати,

⁵³ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 33.

⁵⁴ Після 1946 р. о. Хмільовського виселили з проборства – будинку біля церкви, в якому традиційно живуть священники. Це приміщення віддали колгоспу. Отець змушений був перебраться до своїх парохіян, родини Рудих – див.: інтерв'ю з п. Стефанією Паньків-Крук, 1.IX.1997, Львів. Інтерв'юер: Наталя Дмитришин // АПЦ, П-1-1-395.20, с. 14.

⁵⁵ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 25, 27.

⁵⁶ Там само, т. 1, арк. 93.

⁵⁷ Там само, арк. 193.

⁵⁸ Сліпий. *Спомини*, с. 190.

що й завдання перед ними обома стояли різні. Головною метою своєї діяльності о. Хмільовський бачив збереження Церкви в умовах переслідування, об'єднання греко-католицького духовенства для того, щоб могли відбудувати цю Церкву.

Загалом греко-католицький клир у першій половині ХХ ст. відігравав значну роль у суспільному житті українців. Як відзначає Мар'ян Сліпак, існують достовірні свідчення, що о. Хмільовський був членом Української Військової Організації (далі – УВО) з моменту її заснування⁵⁹, а після її перетворення в Організацію Українських Націоналістів (далі – ОУН) став членом ОУН⁶⁰. Основною метою діяльності українських націоналістів було створення незалежної Української держави, про що йшла мова на Першому конгресі українських націоналістів у 1929 р.⁶¹ У постановах конгресу вказано:

Начальним постулатом українців в стані їх політичного поневолення є створення такої політичної й правової організації, що нею є Українська Самостійна Соборна Держава⁶².

Створення в майбутньому незалежної України підтримувала, мабуть, більшість представників греко-католицького духовенства Галицької митрополії, зокрема, й митрополит Шептицький. Підтвердження цьому знаходимо у декреті Львівського архієпархіального собору 1942 р., зверненому до духовенства і відомому під назвою «Як будувати Рідну Хату». Документ розпочинається словами: «Ідеалом нашого національного життя є наша рідна всенародна Хата-Батьківщина»⁶³.

⁵⁹ Звинувачення о. Хмільовського в участі в УВО з моменту її заснування – перший пункт в постанові на його арешт радянськими органами безпеки у 1950 р. Див.: АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 2.

⁶⁰ Сліпак. Микола Хмільовський, с. 181.

⁶¹ Перший конгрес українських націоналістів – з'їзд представників українських націоналістичних рухів у Відні в січні 1929 р., на якому вирішено утворити Організацію українських націоналістів та визначено програмні засади організації – див.: Петро Мірчук. *Нарис історії ОУН*, т. 1: *Українське видавництво*. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк 1968, с. 53.

⁶² Основні ідеологічні документи ОУН // Архів Центру дослідження визвольного руху (далі – АЦДВР), ф. 17, т. 1, од. зб. 003 (avr.org.ua).

⁶³ Андрей Шептицький. *Як будувати Рідну Хату*. Львів 2003, с. 5.

У період між двома світовими війнами між ГКЦ і членами українського націоналістичного руху – представниками інтегрального націоналізму – виник конфлікт. Причина протистояння була не в різному принциповому ставленні націоналістів і Церкви до державної незалежності українців, а в тому, що частина прихильників націоналізму почала сприймати його як своєрідну релігію.

Отець Гавриїл Костельник у праці «Релігійні фалші нових часів» 1937 р. розглядав серед квазірелігійних⁶⁴ рухів і націоналізм, який обожнює націю. Він критично оцінив твір свого сучасника, націоналіста Дмитра Штикала «Над світом сяє хрест меча», в якому автор, роздумуючи про націоналізм, назвав його релігією, абсолютизуючи націю та обожнюючи її. Націоналізм у такому розумінні відкидав християнську мораль, а приймав іншу: добрим є все⁶⁵ те, що добре для нації, і навпаки⁶⁶.

⁶⁴ Квазірелігія (quasi – майже, ніби) – термін, що використовується для опису сукупності нових утворень чи форм свідомості, що виникають під впливом секуляризації і мають ознаки релігії. Концепцію *квазірелігії* висунув богослов та філософ Пауль Тілліх. Квазірелігію він визначив як ідолопоклонство, бо предметом віри в ній – кінцевою метою, щодо якої всі інші інтереси стають інструментами її здобуття, – є не Бог, а дочасна реальність (народ/нація, наука, держава, якийсь етап розвитку суспільства). До квазірелігій Тілліх відніс фашизм (термін, яким богослов позначив всі системи, що ставлять національні інтереси найвищою цінністю), комунізм, сцієнтизм (віра у всемогутність науки), ліберальний гуманізм (предметом обоження виступає людина [можна замінити терміном *гедонізм*]). Отець Костельник до цих квазірелігійних рухів застосував термін *релігійні фалші* (з лат. *falsus* – помилковий, неправдивий) – див.: Гавриїл Костельник. *Релігійні фалші нових часів*. Львів 1937; Пауль Тілліх. *Избранное: Теология культуры*. Москва 1995, с. 398–401.

⁶⁵ Митрополит Шептицький, який критикував терористичні методи боротьби ОУН за незалежну Україну, так писав в одному з послань: «Життя і добра ближнього стережіть в ім'я християнської любові ближнього і в ім'я християнської цивілізації, в ім'я того християнського суспільного ладу, який ми бажали б бачити колись у нашій самостійній, соборній Українській Державі». Див.: Послання митр. Андрія Шептицького до духовенства та народу з закликом не піддаватися на провокації й не вдаватися до актів терору / *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність*, т. 2: *Церква і суспільне питання*, кн. 1. Львів 1998, с. 539.

⁶⁶ Костельник. *Релігійні фалші нових часів*, с. 27.

Можна припустити, що о. Хмільовський як християнин не міг прийняти такого ставлення до нації і такого розуміння націоналізму. У серпні 1925 р. він став одним з ініціаторів створення у Львові Української християнської організації (далі – УХО). Основним завданням цього товариства був «захист національних інтересів українців Східної Галичини у релігійній, економічній та політичній сферах суспільного життя»⁶⁷. Серед різних починань УХО, два заслуговують на особливу увагу: «допомагати політичним партіям виборювати для українського народу *свободу і самостійність*; [...] поглиблювати, підтримувати, захищати *католицький* погляд на релігійні, політичні, суспільні, культурні, просвітні, економічні питання»⁶⁸.

Як пише Олег Беген, члени УХО хотіли захистити католицьке вчення і християнську мораль в суспільному та політичному житті. При цьому лідери організації стали на позицію автономії⁶⁹

⁶⁷ Андрій Кліш. Українська Християнська Організація: структура, форми та методи діяльності (1925–1930 рр.) // *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць* 9 (2012) 324.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Це не означає, що члени УХО виступали проти незалежності України. Їхню позицію можна показати на прикладі станіславівського єпископа Григорія Хомишина, який був одним з ініціаторів створення УХО і підтримував її фінансово. Після проголошення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) ГКЦ взяла активну участь в її розбудові. Владика Хомишин звернувся пастирським посланням до духовенства і вірних своєї єпархії з проханням згадувати в Літургіях уряд ЗУНР і українське військо. У травні 1919 р. в Станіславові Хомишин організував з'їзд священників, на якому закликав захищати незалежність ЗУНР. Після поразки ЗУНР в боротьбі проти поляків долю Східної Галичини вирішувала Рада послів Антанти, яка у 1923 р. передала край Другій Речі Посполитій на правах територіальної автономії. Можна припустити, що єпископ Хомишин, діючи в таких умовах і не бачачи можливості відновлення власної держави, змінив свою суспільно-політичну позицію, намагаючись отримати для свого народу максимально можливі права в існуючій державі. Велику роль у виборі такої позиції відіграла загроза поширення комунізму з СРСР, який він вважав значно більшим злом, ніж Польщу. Та це не означало відмову від ідеї незалежної Української держави. Коли 30 червня 1941 р. у Львові проголосили відновлення української державності, єпископ Хомишин сприйняв це позитивно. 6 липня 1941 р. він написав пастирське послання «Благословення самостійній Українській державі, відновленій 30 червня 1941 р.». Див.: Олег Єгрешій. *Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча*. Івано-

українців у межах Другої Речі Посполитої (далі – Друга РП)⁷⁰. Отець Михайло Терличко стверджував, що о. Хмільовський у розмові з Романом Шухевичем висловив таку думку: «Пане генерале, ми молимося за Католицьку Україну. Якщо має бути інакше, най не буде ніякої»⁷¹. Це твердження слід розглядати в координатах тогочасної реальності, коли українці змушені були обирати буття між двома альтернативами: частково вільною Другою РП та войовничо-атеїстичним і тоталітарним СРСР. З огляду на сказане, розділення духовно-релігійної та національно-патріотичної праці в житті о. Хмільовського виглядало б досить штучним – між першою і другою був тісний зв'язок. Підтвердженням цього можуть бути слова зі статті священника 1916 р., де він, цитуючи Андрея Шептицького, пише:

З самовідреченем працюйте для народу, влядайте пильно у всі відтїни його жита, зрозумійте його почування, робіть всьо з любови для него, а не для свого вигідного жита, бо він гідний тої любови. Старайтеся, щоби він заховав всьо то, що ціхує його народну окремішність і на тій чисто народній канві вишивайте ідею Христа⁷².

У 1933 р. о. Хмільовський став одним з організаторів молодіжного з'їзду «Українська Молодь Христові» у Львові⁷³, проведення якого негативно сприйняла радикально налаштована націоналістична молодь та оголосила бойкот⁷⁴. Вона звинуватила греко-ка-

Франківськ 2006, с. 129; Ігор Пилипів. Національно-державницька ідеологія у діяльності митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина в умовах ЗУНР та міжвоєнну добу // *Сумська старовина. Науковий журнал* 33–34 (2011).

⁷⁰ Oleh Behen. *Akcja Katolicka i ukraińskie organizacje katolickie w Małopolsce Wschodniej w okresie międzywojennym*. Lublin 2009, с. 67, 69.

⁷¹ Інтерв'ю з отцем Михайлом Терличком, с. 15.

⁷² Николай Хмільовський. Розважане кількох історичних подій з нашого релігійно-культурного жита // *Нива* 5 (1916) 291.

⁷³ Сліпак. Микола Хмільовський, с. 179.

⁷⁴ Деякі члени ОУН до свята поставилися позитивно. Так, Зиновій Книш закликав не виступати проти його проведення, а підтримати його або, як крайній варіант, зignorувати. Див.: Олександр Зайцев, Олег Беген, Василь Стефанів. *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналізм*

толицьке духовенство і католицькі організації в угодовстві, тобто зближенні з польською окупаційною владою⁷⁵.

Масовий католицький рух у той час успішно діяв у всій католицькій Європі, але на території Східної Галичини студенти, ймовірно, сприйняли це як додатковий чинник асиміляції українців і спробу ще більше наблизити українців до поляків. Як наслідок, у націоналістичній пресі не бракувало різких висловлювань щодо митрополита Шептицького.

Перша зустріч о. Хмільовського з членами ОУН відбулася, згідно з його свідченнями на допиті, у червні 1945 р. й була незапланованою – він ходив сповідати свою парафіянку. Перший, з ким він зустрівся, був член ОУН на псевдо «Тугар» (Борис Бондарчук). Микола Хмільовський використав цю зустріч, щоб донести до керівників повстанського руху пропозицію радянського уряду про капітуляцію⁷⁶, яку радянська влада в Москві передала через делегацію УГКЦ. На наступній зустрічі з Тугаром священник написав усе, що знав про пропозицію радянської влади, і передав керівникам підпілля.

Переговори між підпіллям і владою у той час не відбулися⁷⁷. Але це стало початком комунікації о. Хмільовського з повстанським рухом. Душпастир, вочевидь, хотів використати зв'язки підпільників для передавання повідомлень у Ватикан. Можна припустити, що ставлення о. Хмільовського до націоналістичного руху не було завжди однаковим, а зазнавало певної еволюції. Причиною

тичний рух в Галичині (1920–1930-ті рр.) / заг. ред. О. Зайцев. Львів 2011, с. 280. (далі – *Націоналізм і релігія*).

⁷⁵ *Націоналізм і релігія*, с. 275–276.

⁷⁶ У грудні 1944 р. до Москви відбула греко-католицька делегація (голова – о. Климентій Шептицький, члени – отці Гавриїл Костельник, Іван Котів та Герман Будзінський), яка повинна була вноормувати становище ГКЦ в СРСР. У такий спосіб Церква намагалася захистити свої права. Членів делегації запевнили, що права греко-католиків захищені радянським законодавством. Перед від'їздом з Москви їх запросили в ставку Верховного головнокомандування (орган, що керував радянськими збройними силами під час радянсько-німецької війни) і попросили, щоб Церква переконала членів УПА капітулювати, взамін на амністію. Див.: Боцюрків. *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава*, с. 83.

⁷⁷ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 39–40.

цього могли бути взаємна недовіра та конфлікти, що виникли між священиками та націоналістами ще за часів Другої РП.

Третій надзвичайний великий збір ОУН(б) у 1943 р. зробив радикальні зміни в ідеології націоналістів, позбавивши її тих речей, що були неприйнятними для Церкви. Потрібно, однак, врахувати той факт, що збір був таємним, а інформація у той час поширювалася не так швидко, як у XXI ст. Відповідно, о. Хмільовський про ці зміни міг просто не знати. Очевидно, що він, встановивши контакт з націоналістами, зацікавився їхніми ідеями та вирішив їх краще пізнати. Відомо, наприклад, що один з підпільників, на псевдо «Юрко», приносив на прохання о. Хмільовського видавану в підпіллі націоналістичну літературу, яку той, після прочитання повертав⁷⁸.

У 1947 р. о. Хмільовський розпочав регулярно листуватися з генералом Романом Шухевичем та Олексою Гасиним. Листування було таємне. З метою конспірації листи підписували цифровими псевдонімами. Микола Хмільовський позначав себе числом 100, Олекса Гасин – 44, а Роман Шухевич – 44-44. У 1949 р. був створений документ «Звернення Воюючої України до всієї української еміграції». Першим серед підписаних під ним стоїть «о. проф. М. Лаврівський». Це, як відомо з кримінальної справи, о. Хмільовський. Роман Шухевич, як свідчить Василь Кук⁷⁹, неодноразово зустрічався з о. Хмільовським у с. Мшана⁸⁰.

Радянські каральні органи постійно слідкували за діяльністю підпільного духовенства, проводили регулярні облави та обшуки. Не оминуло це, зрештою, й отця Миколу. Ордер на його арешт і обшук видало Львівське обласне управління МДБ 3 квітня 1950 р.⁸¹, хоч протокол першого допиту отця датований 1 квітня цього ж року⁸², а арешт здійснили ще 31 березня⁸³. Ті, які нібито захищали закон, виправдовували власне порушення закону тим, що підозрюваний у «зраді Батьківщини» та «участі в контр-

⁷⁸ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 2, арк. 131.

⁷⁹ Член ОУН, очолив УПА після смерті Романа Шухевича.

⁸⁰ Василь Кук. Отець Микола Хмільовський – адміністратор підпільної Греко-Католицької Церкви та член УГВР // *Літопис УПА*, т. 26, с. 317.

⁸¹ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 4.

⁸² Там само, арк. 27.

⁸³ Там само, т. 5, арк. 296.

революційних організаціях» (стт. 54-1 «а» та 54-11 Кримінального Кодексу УРСР) може ухилитися від слідства й суду⁸⁴.

Отця Хмільовського звинуватили у діяльності в УВО та ОУН з моменту їх заснування; вихованні й підготовці націоналістичних кадрів в часі перебування на посаді катехита в Золочеві та директора навчальної частини Малої духовної семінарії у Львові; очолюванні нелегальної Греко-Католицької Церкви в Україні; чиненні опору з'єднанню ГКЦ з Православною Церквою; сприянні о. Йосифу Кладочному в перетині кордону в травні 1947 р. з метою передати «шпигунські дані» про ситуацію в Україні до Ватикану; співпраці з нацистами в період німецької окупації; зв'язку з членами Центрального Проводу ОУН Романом Кравчуком, Романом Шухевичем та Василем Куком⁸⁵.

Арештовуючи о. Хмільовського, працівники МДБ провели обшук у квартирі, де він проживав. Обшук відбувся в присутності племінниці заарештованого Іванни Підсонської та Софії Сліпак. Результати обшуку були задокументовані в двох протоколах, підписаних всіма присутніми. В один протокол внесли все церковне майно, знайдене в о. Хмільовського. Вилучено було одну монстранцію⁸⁶, сім чаш, чотири дарохранильниці⁸⁷, одне Євангеліє, один Службеник⁸⁸, п'ять комплектів риз та інші богослужбові речі⁸⁹.

Відкритим залишається питання, чому органи держбезпеки заарештували о. Миколу Хмільовського аж у 1950 р.? Щоб дати відповідь, спробуймо проаналізувати ситуацію. Спершу слід розглянути звинувачення, висунені спецслужбами, щодо церковної діяльності о. Хмільовського.

⁸⁴ Там само, т. 1, арк. 3.

⁸⁵ Там само, арк. 2.

⁸⁶ Монстранція – різновид дароносиці, призначений для адорації – позалітургійного вшанування пресвятої Євхаристії; монстранція використовується в РКЦ, але внаслідок латинізації вона поширилася і в ГКЦ.

⁸⁷ Дарохранильниця – богослужбовий посуд, що використовується для зберігання пресвятої Євхаристії у храмі.

⁸⁸ Службеник – книга, що використовується священником для служіння Божественної Літургії.

⁸⁹ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 10.

Перше – управління «ліквідованою» ГКЦ і спротив переходу греко-католиків до РПЦ. Про зібрання капітули та обрання о. Хмільовського заступником капітулярного вікарія радянська влада, безперечно, знала. Про це свідчить протокол допиту о. Климентія Шептицького від 13 грудня 1947 р.⁹⁰

Другим звинуваченням, яке стосувалося життя Церкви, було те, що о. Хмільовський відіслав о. Йосифа Кладочного у травні 1947 р. до Ватикану з повідомленням про арешт єпископату та переслідування ГКЦ. Доказом того, що спецслужби знали про цей факт, свідчить зізнання, отримане МДБ від о. Кладочного і зафіксоване у протоколі його допиту 14 серпня 1947 р.⁹¹ На іншому допиті о. Кладочний назвав Хмільовського одним з найактивніших противників переходу на православ'я і тим, хто радив греко-католицьким священикам не переходити в РПЦ⁹².

Тож про діяльність о. Хмільовського спецслужби знали, але можна припустити, що його не заарештували ще в 1947 р. через те, що стежили за ним і його середовищем та намагалися виявити всіх причетних до діяльності підпільної Церкви. Іншим поясненням може бути те, що в цей час радянська влада основні сили кинула на боротьбу зі збройним націоналістичним підпіллям, а про політичну діяльність о. Хмільовського органи безпеки не знали.

Що ж стало причиною арешту отця навесні 1950 р.? Син командира УПА Романа Шухевича Юрій у спогадах, опублікованих в газеті «Христос – наша сила», висловив свою версію цієї події: «Після смерті Романа Шухевича 5 березня 1950 р., коли потрапляють до рук ворога повстанські архіви, в них випадково знаходять й ім'я каноніка Миколи Хмільовського»⁹³. Те, що ім'я о. Хмільовського фігурувало в документах УПА, цілком могло послужити безпосередньою причиною арешту. Те саме на допитах говорив і о. Йосафат Федорик. Так, 22 квітня 1952 р. він свідчив:

⁹⁰ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 4, арк. 162–163.

⁹¹ Там само, арк. 146.

⁹² Там само, арк. 161.

⁹³ Юрій Шухевич. Отець Микола Хмільовський // *Христос – наша сила* 6 (1995) 3.

Весною 1950 року на зустрічі з Хмільовським, в квартирі Бараник, він мені повідомив, що органами МДБ ліквідований керівник бандоунівського підпілля в Україні Шухевич, з яким він підтримував безпосередній зв'язок. При ліквідації Шухевича, як заявив Хмільовський, захоплені документи, через що він висловив тоді занепокоєння за свій арешт⁹⁴.

У будь-якому разі, арешт о. Хмільовського не був випадковою чи автономною подією. Після приєднання Західної України радянська влада розпочала радянізацію регіону. Члени руху опору перешкождали цьому процесу, і сили радянських спецслужб були кинуті на ліквідацію керівників збройного підпілля. Спеціально для цього відкрили окрему агентурну справу з іронічною назвою «Барлога»⁹⁵ на членів Центрального проводу (далі – ЦП) ОУН. Останніх мали знайти й ліквідувати⁹⁶.

3 березня 1950 р. органам МДБ вдалося захопити зв'язкову Шухевича Дарію Гусяк. На допитах вона не хотіла видати місце перебування командира УПА. Слідчі вдалися до використання свого агента, яка вдавала з себе ув'язнену. Та пообіцяла Дарії, що передасть Шухевичу лист із повідомленням про небезпеку. Таким чином було викрито місце перебування Шухевича. 5 березня 1950 р. в с. Білогорща біля Львова Романа Шухевича вбили⁹⁷. Як подано у звіті МДБ УРСР, у квартирі, де жив Шухевич, знайшли і вилучили «ряд важливих оунівських документів» і «записник

⁹⁴ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-26995 на Федорика Й. та ін., т. 1, арк. 152.

⁹⁵ Керівників ОУН називали в ній придуманими кличками: Романа Шухевича – «Вовком», Івана Лаврива – «Кротом», Дмитра Клячківського – «Крисою», Василя Кука – «Борсуком», Романа Кравчука – «Бегемотом», Петра Федуну – «Шакалом» тощо. Див.: Витяг із плану заходів Управління 2-Н МДБ УРСР з ліквідації керівних центрів ОУН. 4 грудня 1948 р. / Володимир Сергійчук. *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*, т. 2. Київ 2007, с. 286–287.

⁹⁶ Супровідний лист МВС УРСР до МВС СРСР до плану оперативних заходів з розшуку і ліквідації членів ЦП ОУН. 25 липня 1946 р. / Сергійчук. *Роман Шухевич у документах*, т. 2, с. 66.

⁹⁷ Витяг із записки по «ВЧ» керівників опер. групи П. Дроздова, П. Судоплатова та В. Майструка в МДБ СРСР та МДБ УРСР про результати спецоперації з ліквідації керівника ЦП ОУН Р. Шухевича. 5 березня 1950 р. / Сергійчук. *Роман Шухевич у документах*, т. 2, с. 439–440.

з явками та паролями для зустрічі зі зв'язковими, членами провладу ОУН та іншими бандглаварями»⁹⁸.

Цікаві дані містяться в оперативному зведенні слідчих зі свідченнями Дарії Гусяк за 16 березня 1950 р.: «Гусяк не називає священика із с. Мшана Городоцького р-ну, до якого виїжджали Шухевич і «Анна»»⁹⁹. Можна припустити, що працівникам МДБ в цей час було відомо про зв'язок о. Хмільовського з Шухевичем. Можливо, вони не поспішали з арештом, щоб якнайбільше розвідати про підпілля і не злякати інших потенційних підозрюваних. Зрештою, після арешту отця помістили у внутрішню тюрму¹⁰⁰ Управління МДБ у Львівській області¹⁰¹.

⁹⁸ Витяг із звіту МДБ УРСР про результати боротьби з націоналістичним підпіллям у першому кварталі 1950 р. Квітень 1950 р. / Сергійчук. *Роман Шухевич у документах*, т. 2, с. 475.

⁹⁹ «Анна» – псевдо зв'язкової Романа Шухевича Галини Дидик. Див.: Сергійчук. *Роман Шухевич у документах*, с. 333, 450.

¹⁰⁰ Цю будівлю спорудили в 1918–1920 рр., і до 1939 р. у ній діяла тюрма польської кримінальної поліції, розрахована на 1500 осіб. У 1936 р. там перебували члени ОУН Степан Бандера, Микола Лебідь та ін. З приходом більшовиків у 1939–1941 рр. це приміщення виконувало роль внутрішньої тюрми НКВД. У 1941 р., після нападу Німеччини на Радянський Союз, НКВД, залишаючи Львів, знищило понад 900 в'язнів цієї тюрми. Нацисти організували тут слідчу тюрму своєї служби безпеки – Гестапо, яка діяла до 1944 р. Повернувшись у серпні 1944 р. в Західну Україну, більшовики знову організували тут внутрішню тюрму КДБ МДБ, що діяла до 1991 р. Нині на території тюрми працює музей пам'яті «Тюрма на Лонцького». Будівля розташована на перехресті вулиць Бандери і Коперника, а один з бічних фасадів виходить на вул. Брюллова, яка за часів Другої РП мала назву «вулиця Лонцького», що й дало назву музею. Внутрішня тюрма – тип тюрем, що виник одночасно з організацією ЧК (Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем – служба державної безпеки, попередник НКВС-МДБ-КДБ). Внутрішня тюрма завжди розміщувалася всередині будівлі організації, що відповідала за держбезпеку. У внутрішній тюрмі утримували тих, хто перебував під слідством і судом та кого звинувачували в порушенні ст. 54 КК УРСР «контрреволюція» та «державна зрада» – див.: Владимир Некрасов, Вениамин Полубинский. *МВД России. Энциклопедия*. Москва 2002, с. 80; Андрій Павлишин. Історія однієї в'язниці // *Український тиждень* 39 (2010).

¹⁰¹ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 7.

У в'язниці розпочався слідчий процес. Керував справою майор Горюн¹⁰² – заступник керівника відділу Слідчої Частини МДБ УРСР (далі – Слідчої Частини). Частину допитів допомагав проводити, або проводив сам, старший лейтенант Тюлькін – старший слідчий Слідчої Частини¹⁰³. Загалом о. Хмільовський провів на допитах майже 389 годин (потрібно врахувати, що отець-канонік все життя мав проблеми зі здоров'ям¹⁰⁴, а на момент арешту йому вже було майже 70 років). З них 232 години допитів пройшли в перші три місяці після затримання. Як видно з протоколів, які писали слідчі, органи безпеки, щоб здобути потрібну інформацію, часто викликали затриманих уночі.

У постанові про продовження терміну слідства і утримання під вартою за 19 вересня 1950 р. вміщене твердження, що «Хмільовського необхідно продовжувати допитувати про відому йому агентуру Ватикану, закинenu на територію Радянського Союзу»¹⁰⁵. Цілком можливо, що це звинувачення було пов'язане з діяльністю на території СРСР кур'єрів націоналістичного підпілля, закинених на парашутах¹⁰⁶. Священик був кооптованим членом УГВР, а тому міг, на думку слідчих, про це щось знати.

¹⁰² У 1945 р. Горюн, ще як старший лейтенант і заступник керівника відділення слідчої частини НКДБ УРСР, виступав слідчим у справі митрополита Йосипа Сліпого – див.: Протокол допиту митрополита Йосипа Сліпого. 15 квітня 1945 р. / Володимир Сергійчук. *Патріарх Йосип Сліпий у документах радянських органів державної безпеки (1939–1987)*, т. 1. Київ 2012, с. 166.

¹⁰³ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 1, арк. 33.

¹⁰⁴ Сліпак. Микола Хмільовський – видатний діяч УГКЦ і Воюючої України, с. 178.

¹⁰⁵ АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 5, арк. 180.

¹⁰⁶ Члени українського націоналістичного підпілля для зв'язку з націоналістами, що були за межами СРСР, використовували кур'єрів. Після того як радянський уряд унеможливив рух кур'єрів через наземний кордон, для передачі інформації почали використовувати парашутистів, яких скидали з літаків. Одну з таких груп закинули 31 травня 1950 р. Один з десантованих, Михайло Дуда на псевдо «Громенко», під час приземлення покалічив ногу і тому не зміг дістатися до місця призначення. Разом з іншим парашутистом він більше місяця переховувався в навколишніх селах. 7 липня 1950 р. вони і ще двоє членів ОУН змушені були прийняти бій. Щоб не потрапити живими в руки ворога, Дуда та двоє бійців самі заподіяли собі смерть. Одного взяли в полон. Імовірно, цей випадок змусив радянську владу думати, що можуть бути й інші кур'єри.

Спершу на о. Хмільовського відкрили індивідуальну кримінальну справу, а 12 липня 1950 р. її об'єднали зі справою о. Якова Білоскурського¹⁰⁷. Та вже 20 липня їх справу об'єднали зі справою о. Івана Зятика¹⁰⁸. 20 квітня 1951 р. заступник керівника відділення УМДБ УРСР майор Ковальов, за вказівкою заступника міністра держбезпеки генерал-майора Єсипенка, постановив етапувати о. Хмільовського спецконвоем, так званим «вагонзаком», до внутрішньої тюрми МДБ УРСР у Києві. Важливо, що етапування мало відбутися «зі строгою ізоляцією від інших заарештованих»¹⁰⁹.

1 вересня 1951 р. о. Хмільовський підписав протокол про завершення слідства¹¹⁰, а 4 вересня в Києві у справі № 149553, яка стосувалася греко-католицьких священиків Хмільовського, Білоскурського та Зятика офіцери МДБ склали обвинувальний висновок. Зокрема, о. Хмільовського звинуватили в тому, що він: 1) був капітулярним вікарієм Греко-Католицької Церкви, відмовився перейти в Православну Церкву та провадив активну *унійну* діяльність; 2) у 1947 р. встановив зв'язок з членами Проводу ОУН Романом Шухевичем, Зеновієм Тершаковцем та «Лицарем» (Олексою Гасиним); обговорював з ними проблеми діяльності ГКЦ, отримував від них інформацію про діяльність ГКЦ та націоналістичних організацій за межами УРСР; 3) в 1948 р. був кооптований до складу УГВР; 4) протягом 1947–1949 рр. направив через ОУН до Ватикану декілька звітів про стан ГКЦ; 5) зберігав у своїй квартирі велику кількість антирадянської націоналістичної літератури та «націоналістичний знак» – тризуб.

Див.: Ігор Маршалок. Вшанування пам'яті героя України, сотенного УПА Михайла Дуди «Громенка» // *Літопис* 5 (2000); Петро Соболев. Парашутисти УПА // *Вісті комбатанта* 3 (2011).

¹⁰⁷ Мотивом було те, що «Білоскурський Я. Д. у своїй ворожій діяльності організаційно був пов'язаний із заарештованим Хмільовським Миколаєм Івановичем». Див.: АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 5, арк. 144.

¹⁰⁸ А це тому, що «Зятик, Хмільовський і Білоскурський, будучи учасниками уніатського підпілля, були пов'язані між собою у проведенні антирадянської діяльності» – див.: Там само, арк. 156.

¹⁰⁹ Там само, арк. 235.

¹¹⁰ Там само, арк. 266.

Слідчу справу було передано через військового прокурора військ МДБ Українського округу на розгляд так званого Особого совещання при МГБ ССРСР (далі – Особлива нарада)¹¹¹. Запропоноване покарання – 10 років виправно-трудоих таборів для кожного з трьох звинувачених, з конфіскацією майна в отців Хмільовського та Білоскурського¹¹².

21 листопада відбулося засідання Особливої наради, яка винесла вирок, що відповідав запропонованому покаранню. Усім трьом учасникам справи визначили різні місця відбування покарання. Отця Хмільовського відправили в м. Верхньоуральськ до спеціальної тюрми МВС¹¹³. Утім, 27 лютого 1954 р. священика звільнили за амністією, він повернувся у с. Мшана, де продовжив своє підпільне служіння й помер 30 квітня 1963 р.¹¹⁴

¹¹¹ Особое совещание при МГБ ССРСР (раніше – ОСО при НКВД) – позасудовий орган, який мав повноваження розглядати кримінальні справи осіб, звинувачених в діях, які загрожували радянському устрою (контрреволюційна діяльність, антирадянська агітація і пропаганда, зрада Батьківщини, дезертирство з армії під час військових дій тощо); існував з 1934 по 1953 рр. У період 1941–1945 рр. цей орган мав право виносити смертні вирoki; а після завершення війни максимальний термін покарання, який могла винести Особлива нарада, становив 25 років. Розгляд справи і винесення вироку відбувалися без звинуваченого і без адвоката. За весь період свого існування цей орган засудив понад 400 000 осіб, з них до смертної кари – більш як 10 000. Див.: Некрасов, Полушинский. *МВД России*, с. 349.

¹¹² АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 5, арк. 272–282.

¹¹³ У 1948 р. тюрми у містах Володимирі та Верхньоуральську і в с. Александровське реорганізували у спеціальні тюрми МВС, призначені для утримання лише особливо небезпечних державних злочинців. Загальна місткість – 4500 осіб з можливістю розширення до 5000. В цих тюрмах встановили суворий режим, а здатних до праці використовували на важких фізичних роботах. Серед в'язнів мали проводити розвідувальну діяльність з метою виявлення зв'язків на свободі та щоб не допустити ворожої діяльності ув'язнених. Див.: Игорь Закурдаев. *Владимирский Централ. История Владимирской тюрьмы*. Москва 2013, с. 96, 99; АУСБУ ЛО, ф. 60 («припинений»), спр. П-35073, т. 5, арк. 287.

¹¹⁴ Богдан Головин, Богдан Мельничук, Володимир Слюзар. Хмільовський Микола Іванович // *Тернопільський енциклопедичний словник*, т. 3. Тернопіль 2008, с. 552.

Vasyl Harandzha

**Father Mykola Khmiliovsky as Pastor of the “Catacomb Church”:
A Study of His Soviet-Era Criminal File**

The article discusses the activities of Rev. Mykola Khmiliovsky, one of the leaders of the Ukrainian Greek-Catholic Church after it was officially suppressed by the Soviet regime. It focuses on the priest's views and convictions, his efforts to save the Church, and his cooperation with the Ukrainian nationalist resistance that allowed him, among other things, to provide the Holy See with reliable information about the situation of the Church in Ukraine. Based on Rev. Khmiliovsky's criminal file, it also analyzes the charges raised against him by the Soviet security service.

Keywords: Ukrainian Greek-Catholic Church, Rev. Mykola Khmiliovsky, underground, Soviet repressions, totalitarianism.